Dr hab. Dorota Ławecka, prof. UW
Wydział Archeologii
Uniwersytet Warszawski
Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa

Warszawa, 18.06.2026

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Weroniki Stosik pod tytułem *Przemiany form religijności i związanych z nimi praktyk rytualnych w neolicie i chalkolicie Bliskiego Wschodu*, Warszawa 2025.

Przedłożona mi do recenzji rozprawa doktorska Pani mgr Weroniki Stosik pod tytułem *Przemiany form religijności i związanych z nimi praktyk rytualnych w neolicie i chalkolicie Bliskiego Wschodu* powstała w szkole doktorskiej Anthropos Instytutu Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych Polskiej Akademii Nauk pod kierunkiem prof. dr. hab. Arkadiusza Marciniaka. Praca liczy 372 strony i składa się z wprowadzenia, ośmiu rozdziałów oraz uwag końcowych. Zawiera ponadto obszerną bibliografię oraz odpowiednio zestawiony spis tabel i rycin.

Praca ma przemyślany, przejrzysty i logiczny układ. We wprowadzeniu, poza ogólną charakterystyką zjawiska określanego jako rewolucja neolityczna jasno zostały ujęte cele badawcze dysertacji (rozpoznanie miejsca i warunków wykształcenia się doktrynalnej formy religijności oraz prześledzenie wieloaspektowych przemian doktrynalnej formuły religijności w perspektywie długiego trwania w kolejnych fazach chalkolitu od początków VI do końca IV tys. BC.), jej zakres chronologiczny i geograficzny.

Rozdział 1 to sprawnie i przystępnie napisany, ciekawy zarys badań nad systemami wierzeń i praktykami religijnymi, zarówno na szerszym tle, poczynając od koncepcji Edwarda Taylora i Gordona Childe'a po czasy współczesne, jak i – w kolejnych podrozdziałach - w badaniach nad epokami neolitu i chalkolitu na terenie Bliskiego Wschodu. Otwiera go podrozdział poświęcony omówieniu podstawowych pojęć istotnych dla dalszych rozważań – takich jak religia, rytuał i kult. Ponieważ przytaczane są różne (chociaż w zasadzie niesprzecznie) definicje, dobrze byłoby zawrzeć refleksję autorki nad nimi i podkreślić, które podejścia są najbliższe rozumieniu autorki i jak te pojęcia będą stosowane w pracy.

Tutaj również w interesujący sposób została przybliżona kluczowa dla pracy koncepcja Harvey'a Whitehouse'a dotycząca dwóch formuł religijności (Divergent Modes of Religiosity, DMR) oraz poglądy dwóch innych badaczy (Iana Hoddera i Marca Verhoevena), szczególnie istotne w dalszych rozważaniach autorki.

Uwagi na marginesie dotyczące podrozdziału 1.5:

- Krótki opis świątyń w Eridu (s. 149) ma odnośnik do Matthews 2005 (kolejne odnośniki ss. 50, 51). Tej pozycji nie znam i nie udało mi się jej odnaleźć. Treść związana z pierwszym odnośnikiem natomiast pasuje do wymienionej strony w R. Matthews 2003. The archaeology of Mesopotamia. Theories and approaches. London - New York. Pozycji tej nie ma w bibliografii.
- Na stronie 50 jest odwołanie do Scurlock 2002 – pozycji tej nie ma w bibliografii.

Na stronie 50 autorka pisze o miastach-państwach i roli świątyń powołując się na Ławecka 2006. Odnośnik się zgadza, natomiast ja piszę o III tysiącleciu p.n.e., a autorka rozprawy – o IV tys. p.n.e.

- Na stronie 50 i 51 są odwołania do Pyrke 2016, której to publikacji nie ma w bibliografii.
- Na stronie 51 autorka wspomina o mitach i eposach schyłku chalkolitu: nie są mi znane żadne mity i eposy z epoki chalkolitu.
- Na stronie 50 o roli świątyni i odnoszącej się do niej strukturze przestrzennej miasta autorka pisze powołując się na pracę Owena z 2009 (odnośniki do tej pozycji pojawiają się również w dalszych częściach pracy) która okazuje się być konspektem zajęć lub punktami do wykładu (bez przypisów i bibliografii) naukowca, który specjalizuje się w archeologii Peru. Nie negując wartości tego tekstu wydaje mi się, że nie powinien on stanowić źródła, z którego czerpie się przy pisaniu dysertacji.
- Braki w bibliografii pojawiają się i w innych częściach pracy, np. Joka 2024, s. 65; co to za pozycja Ławecka 2020 (s. 64, 65, 231), bo autorka recenzji nie wie, a również nie ma w bibliografii; s. 244 i kilka razy poniżej – Charvát 2002. Nie analizowałam innych fragmentów pracy pod tym kątem, ale przed ewentualną publikacją należałoby dokładnie sprawdzić relacje tekst – przypis –bibliografia.

Również niezwykle interesujący i już bezpośrednio związany z główną tematyką rozprawy jest jasno i przejrzyście zredagowany Rozdział II zatytułowany *Perspektywa teoriopoznawcza i model postepowania badawczego*. W pierwszym podrozdziale mowa jest o archeologicznych syntezach i Wielkich narracjach; omawiane są również zagadnienia związane z Big Data i humanistyką cyfrową, a więc bardzo aktualnymi, nowymi podejściami do

opracowywania materiału i problemów badawczych w archeologii, mających bezpośrednie odniesienia i zastosowania w recenzowanej rozprawie. Tutaj również zostały rozwinięte koncepcje Harvey'a Whitehouse'a i jego metodologia badań. Warto podkreślić, że zastosowana w rozprawie teoria formuł religijności Whitehouse'a – jak pisze autorka we wprowadzeniu – „Jest to nowatorska perspektywa teoriopoznawcza, łącząca perspektywę archeologii, historii religii i antropologii", która została zastosowana tutaj po raz pierwszy w polskich badaniach archeologicznych. Nie było również podejmowane tak szerokie rozpoznanie charakteru wierzeń i systemów religijnych w ujęciu diachronicznym. Jest to więc rozprawa nowatorska i interdyscyplinarna, oparta na dobrze wyjaśnionej i rygorystycznie zastosowanej podstawie teoretycznej. W drugiej części rozdziału II klarownie i wyczerpująco przedstawiono zagadnienia związane z metodyką badań i procesem zbierania i kodowania zebranego materiału w bazie danych Seshat (*Seshat Global History Databank)*. Tutaj również znajdziemy szczegółowe informacje dotyczące zakresu geograficznego (wydzielone NGA – Naturalne Obszary Geograficzne pokazane na załączonych mapach) i czasowego (podsumowanie wydzielonych *polities* – spójnych podmiotów kulturowo-historycznych będących podstawą organizacji materiału w dalszej części pracy, w sposób przejrzysty zestawionych w tabelce na stronach 69-70). Pewne wątpliwości budzi nazwa obszaru *Południowa Mezopotamia*, który to obszar – jak pokazano na Ryc. 2.5 (s. 68) - to w zasadzie tylko rejon delty, a nie całego terenu południowej Mezopotamii (Sumer + Akad) w sensie kulturowym i geograficznym używanym w terminologii archeologicznej i historycznej (por. J. N. Postgate 1992. Early Mesopotamia. Society and economy at the dawn of history. London-New York, Fig. 1-7 na s. 12; 14).

Zasadniczą część rozprawy stanowią cztery obszerne rozdziały analityczne (ponad dwieście stron), w których autorka, w ramach wybranych czterech rejonów geograficzno-kulturowych (Równina Konijska, Dolina Górnego Eufratu, Dolina Górnego Tygrysu, południowa Mezopotamia) na podstawie zebranego przez siebie i umieszczonego w bazie danych materiału szczegółowo omawia i analizuje różnorodne zmienne rytualne i społeczne, w aspekcie diachronicznym wedle kategorii wyróżnionych w bazie Seshat. Rozdziały te zostały skonstruowane w ten sam sposób, co ułatwia ewentualne porównania między obszarami; każda zmienna została podsumowana w przejrzystej tabelce. Każdy rozdział został odpowiednio podsumowany we wnioskach końcowych. Rozdziały te to znaczące dokonanie autorki rozprawy i rezultat jej z pewnością pracochłonnej i wszechstronnej kwerendy źródłowej.

Publikacje, które stanowiły podstawę do skonstruowania bazy danych wykorzystanej w tych rozdziałach zostały podane w formie zbiorczej (ss. 63-65), a brak odniesień bibliograficznych w tabelkach został wyjaśniony na s. 63. Utrudnia to jednak niekiedy

(podobnie jak przypisy bibliograficzne bez podania odpowiednich stron w publikacji) podążanie za tokiem rozumowania autorki i sprawną weryfikację jej argumentów przemawiających za obecnością lub brakiem określonej cechy w danej kategorii opisowej. Celowe również wydaje mi się ujednolicenie tabelek pod względem językowym i w związku z tym sugerowałabym konsekwentne stosowanie języka polskiego, skoro rozprawa została napisana w języku polskim.

Na ile mogę to ocenić, pierwsze trzy regiony zostały opisane i przeanalizowane w sposób kompetentny i demonstrujący szeroką, pogłębioną wiedzę autorki dysertacji, o tyle rozdział dotyczący południowej Mezopotamii, rejonu z pewnością nieco peryferyjnego w stosunku do obszarów będących w orbicie jej głównych zainteresowań badawczych, wymaga jeszcze pewnego dopracowania i pogłębienia.

Dla przykładu: jednym z argumentów dotyczącym obecności rytualnego ucztowania na południu Mezopotamii jest występowanie mis dzwonowatych (mis o ściętym brzegu, s. 241), które „mogły mieć zastosowanie podczas biesiadnych uczt". Tutaj odnośnik bibliograficzny prowadzi nas do krótkiego, zbiorczego rozdziału pod tytułem *Southern Mesopotamia* autorstwa Jasona Ura (Ur 2012) poświęconego przede wszystkim epoce brązu na tym terenie. Jeden akapit poświęcony jest owym misom (bevel rim bowls, zresztą w żadnym wypadku nie są to naczynia „specjalnej jakości", wręcz przeciwnie), wraz z przytoczeniem kilku hipotez, dotyczących ich przeznaczenia. Jason Ur stwierdza tylko: „a consideration of their archaeological contexts led Forest (1987) to conclude that they served in elite feasting events", nie ustosunkowując się do zaproponowanej przez Foresta interpretacji (Ur 2012, 538). Jest to więc niejako informacja z trzeciej ręki w sekwencji: publikacja znalezisk – artykuły problemowe – krótki rozdział syntetyczny. Nie można wymagać od autorki zapoznania się z wszystkimi publikacjami archeologicznymi stanowisk, na których odkryto misy dzwonowate (a jest ich niemało), jednak moim zdaniem sięgnięcie do artykułu problemowego, zaznajomienie się z przedstawionym materiałem i własna ocena hipotezy jest niezbędna. Ideałem byłoby zaznajomienie się również z innymi teoriami na ten temat.

S. 241 i nast. – obecność napojów alkoholowych (w tym przypadku piwa, znanego już z najwcześniejszych tekstów) niekoniecznie musi świadczyć z założenia o zjawisku określanym jako rytualne ucztowanie (*feasting*). Tak jak w późniejszych okresach niskoprocentowe, być może zmieszane z wodą piwo mogło być powszechnie rozdzielanymi racjami żywnościowymi (na ten temat zob. np. Pollock 2012, 160-163; która zresztą wskazuje na wspomniane powyżej misy dzwonowate jako naczynia do dystrybucji płynów, zapewne właśnie piwa. Być może było ono spożywane w grupach pracowników, ale nie w znaczeniu

rytualnego ucztowania). Osobną kwestią do rozważenia jest, czy w tym okresie piwo było spożywane w trakcie rytualnych uczt. Podobnie wydaje mi się, że należałoby bardziej szczegółowo rozważyć funkcję pieców i palenisk w obiektach o charakterze sakralnym, w zależności od ich lokalizacji mogły one służyć różnym celom (np. przygotowywanie posiłków dla bóstw i personelu świątyni, oraz/lub – ze względu na specyfikę organizacji społecznej w południowej Mezopotamii w tym okresie - racji żywnościowych dla robotników zatrudnionych przez świątynię). Rozumiem jednak, że uznanie tej cechy było konsekwencją przyjęcia wyróżników zawartych w bazie Seshat.

Kilka krótkich uwag szczegółowych do rozdziału 6:

S. 255 – wspomniane malowidło ścienne pochodzi z Eridu, nie z Uruk (P. Charvát 2002. Mesopotamia Before History. London-New York, 57).

S. 255 – w odnośniku zamieszczonym u dołu strony nie ma mowy o rzeźbach wielkoformatowych w formie reliefowej. Napisano: „Large-scale sculpture in the round and relief carving appeared for the first time…".

S. 260 – nie jest prawdą, że pieczęcie cylindryczne występowały w całym okresie Uruk – pojawiają się na początku 2 połowy IV tysiąclecia p.n.e. (D. Collon 2005. First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East. London, 13).

S. 262 – Waza Inanny, nie Eanny.

S. 263 – w opisywanych okresach na południu Mezopotamii istotnie nie ma pozostałości fundacyjnych, być może jednak z jednym wyjątkiem znaleziska w najniższej warstwie cegieł Białej Świątyni boga Anu w okręgu kultowym Kullaba, gdzie złożono ciała leoparda i prawdopodobnie młodego lwa, interpretowanego przez Michaela Roafa jako zapewne wczesny przykład ofiary zakładzinowej (za M. Roaf 1998. Mezopotamia. Wielkie kultury świata. Tłum. H. Turczyn-Zalewska. Warszawa, 62 - do potwierdzenia u źródła, w publikacji).

S. 282 – kamień (wapień) występował, głównie w Uruk, ale w budownictwie południowomezopotamskim zdecydowanie dominowała cegła mułowa.

Kolejne dwa rozdziały o charakterze syntezy, zawierające wnioski i podsumowania, budzą moje w pełni zasłużone uznanie dla osiągnięć autorki. Są świetnie napisane i gruntownie przemyślane, stanowiąc znakomite zwieńczenie rozprawy. Sformułowane w nich zostały obszerne konkluzje, wynikające z przeanalizowanego w czterech poprzednich rozdziałach materiału archeologicznego. Rozdział 7 (*Interpretacja przemian religijności w neolicie i chalkolicie na wybranych obszarach Bliskiego Wschodu*) zawiera jednocześnie podsumowanie zmiennych rytualnych i społecznych w omawianych regionach, jak i dyskusję jasno pokazującą

przemiany w ujęciu diachronicznym, z wydzieleniem etapów zmian, których rytm i złożoność zostały zobrazowane na przejrzystym wykresie.

Ostatni, równie znakomicie napisany ósmy rozdział jest udaną próbą przełożenia i interpretacji zmiennych rytualnych i społecznych rozpatrywanych i podsumowanych w poprzednich rozdziałach na model DRM (Divergent Modes of Religiosity) Harvey'a Whitehouse'a dla wypełnienia ostatecznego celu pracy, jakim było rozpoznanie przemian formuł religijności na badanych obszarach. Każdy region został ponownie szczegółowo rozważony, a etapy zmian rytualno-społecznych, ze stosowną argumentacją, przypisane zostały odpowiedniej formule religijności (wyobrażeniowej lub doktrynalnej) Whitehouse'a. W kolejnym podrozdziale zawarta została ocena przydatności koncepcji dla przeprowadzonych przez autorkę badań nad religijnością, czego efektem jest zaproponowana czterostopniowa klasyfikacja (cztery warianty modeli religijności), która pozwala na skonstruowanie bardziej „wrażliwego" na zmiany i uwzgledniającego lokalne uwarunkowania narzędzia służącego do uchwycenie różnorodności społeczeństw na Bliskim Wschodzie w perspektywie długiego trwania. Ten efekt przemyśleń autorki dysertacji, zastosowany w praktyce w dalszych partiach tekstu, również należy uznać za znaczące osiągnięcie. Rozdział kończą rozważania dotyczące przyczyn i mechanizmów powstania i przemian form religijności. Pracę zamykają uwagi końcowe, będące rodzajem streszczenia i podsumowania oraz krótkiej oceny osiągniętych rezultatów.

Inne wychwycone przez mnie drobne błędy merytoryczne i potknięcia warsztatowe to dla przykładu:

- S. 23 – archeologia interpretacyjna czy interpretatywna?
- S. 45 – Gobekli leży w południowejTurcji, nie w północnej Syrii.
- S. 50 – Eanna to nazwa okręgu kultowego. Bogini ma na imię Inanna.
- Wielokrotnie w tekście – poczynając od tytułów podrozdziałów (1.4, 1.5) mowa jest o okresie neolitu i okresie chalkolitu. Neolit i chalkolit to epoki, nie okresy.
- Bibliografia wymaga jeszcze pracy edycyjnej, zawiera bowiem sporo drobnych niekonsekwencji. Błędem natomiast jest brak nazwisk tłumaczy przy publikacjach przełożonych na język polski (np. Frazer 1978, Fromm 2002, Lévi-Strauss 1969, 1970, Whitehouse 2025).
- Niekonsekwencja w użyciu skrótów – w bibliografii po polsku (red., p., [w:]), w tekście natomiast wielokrotnie używany jest łacińskie określenie *ibidem*. Proponowałabym ujednolicenie zapisu.

Pomimo pewnych uwag, odnoszących się zresztą przede wszystkim do szczegółowych, łatwych do poprawienia uchybień, a nie do *meritum* rozprawy, dysertację uważam za bardzo dobrą, istotną z naukowego punktu widzenia, ciekawą i sprawnie napisaną. Praca ma świetną, przemyślaną, logiczną konstrukcję i jest napisana w sposób przejrzysty, przyjaznym dla czytelnika językiem oraz praktycznie bez uchybień stylistycznych. Doceniam rozległą wiedzę, duży wkład pracy i umiejętność zapanowania nad ogromnym materiałem. Autorka podjęła się ambitnego zadania i założone cele wypełniła w sposób godny uznania, wykazując się zdolnością zarówno myślenia analitycznego, jak i syntetycznego. Wykorzystanie w pracy założeń bazy Seshat i koncepcji dwóch formuł religijności Harvey'a Whitehouse'a okazało się zabiegiem inspirującym, twórczym i przynoszącym znaczące rezultaty naukowe. Szczególnie cieszy piszącą te słowa wykorzystanie nowych podejść teoretycznych i metodycznych, takich jak zagadnienie Big data i humanistyka cyfrowa. Jest to niewątpliwie udana próba szerokiej syntezy materiału archeologicznego z kilku regionów, pokazująca w przejrzysty sposób szeroką perspektywę i przemiany w okresie długiego trwania, podczas gdy obecnie jednak większość publikacji archeologicznych to prace raczej wąskie i analityczne. Sądzę, że byłoby celowe, po odpowiednich korektach i dopracowaniu, opublikowanie dysertacji w języku kongresowym. Ładunek informacji, chociaż niekiedy zawarte w części analitycznej wnioski z konieczności pozostają hipotetyczne i dyskusyjne, oraz nowatorskie podejście do interpretacji materiału archeologicznego może stanowić interesujący i znaczący wkład do dyskusji nad rozumieniem przemian rytualno-społecznych na Bliskim Wschodzie w epokach neolitu i chalkolitu.

W konkluzji stwierdzam zatem, że recenzowana rozprawa doktorska w pełni i bez wątpliwości spełnia warunki określone w art. 187 ust. 1-3 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 roku Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce i wnoszę o dopuszczenie Pani mgr Weroniki Stosik do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Stanisław